

Ανδρομάχη Χατζηγιάννη*, Γιάννης Κάλλας**

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να δείξει ότι το κριτήριο της άνισης πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν είναι πλέον αρκετό για να «εξηγήσει» τις άνισες δυνατότητες και προοπτικές των νέων για εκπαιδευτική και επαγγελματική εξέλιξη. Υποστηρίζεται ότι παράλληλα με την άνιση πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση η κοινωνική ανισότητα πρέπει επίσης να αναζητηθεί σε μια σειρά από άλλους παράγοντες που διαφοροποιούν κοινωνικά και επαγγελματικά τους αποφοίτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Υποστηρίζεται δηλαδή ότι έχει δημιουργηθεί ένα πρόσθετο «επίπεδο» ανισότητας που σχετίζεται με τα πρόσθετα εκπαιδευτικά και πολιτισμικά προσόντα τα οποία αποκτούν οι νέοι και ότι η επιτυχημένη εκπαιδευτική και στη συνέχεια επαγγελματική πορεία τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνική τους θέση με την έννοια ότι η θέση αυτή επηρεάζει και τις δυνατότητες του κάθε ατόμου που σχετίζονται με την κατοχή και χρήση οικονομικού αλλά και πολιτισμικού κεφαλαίου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε όλη την μεταπολεμική περίοδο η κυρίαρχη αντίληψη για το ρόλο της εκπαίδευσης στη χώρα μας ήταν ότι αποτελεί το διαβατήριο για την κοινωνική άνοδο και καταξίωση και παράλληλα ότι αποτελεί το μέσον για

---

* Ερευνήτρια Γ' στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

** Λειτουργικός Επιστήμονας Α' στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

επαγγελματική εξασφάλιση, εφόσον το πτυχίο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ήταν ικανό να εξασφαλίσει «καλές» θέσεις εργασίας, κυρίως στο δημόσιο τομέα (Τσουνκαλάς, 1986). Για το λόγο αυτόν και στις εκπαιδευτικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες τονίστηκε ιδιαίτερα ο δημοκρατικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης και η παροχή ίσων ευκαιριών μέσω της δωρεάν παιδείας (Κάτσιας, Καββαδίας, 1994).

Αυτή η γενικευμένη αντίληψη για το ρόλο της εκπαίδευσης στην ελληνική κοινωνία είναι αυτή που σε ένα μεγάλο βαθμό προκάλεσε την αυξημένη ζήτηση για τριτοβάθμια εκπαίδευση που παρατηρούμε τις τελευταίες δεκαετίες, αλλά και την τεράστια επένδυση σε χρόνο, χρήμα και προσπάθεια τόσο των οικογενειών όσο και των νέων.¹ Όπως παρατηρεί η Πετμεζίδου (1987, σ. 337) «η μόρφωση αποτέλεσε για μια μεγάλη περίοδο ένα μέσο αναρρίχησης και ενσωμάτωσης των γόνων των αγροτικών στρωμάτων στα μικροαστικά και μεσοαστικά στρώματα των αστικών κέντρων». Η πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αναλύθηκε έτσι ως ένα βασικό κριτήριο κοινωνικής διαφοροποίησης.

Ένας από τους στόχους αυτής της εργασίας είναι να δείξει ότι αυτό το κριτήριο πλέον υποβαθμίζεται, παρόλο που δεν χάνει τη σημασία του. Στις σημερινές συνθήκες που ένας σημαντικός αριθμός αποφοίτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατορθώνει να εισέλθει στην τριτοβάθμια, η διαφοροποίηση πρέπει επίσης να αναζητηθεί και στις διαφορετικές προοπτικές επαγγελματικής και εκπαιδευτικής εξέλιξης. Υποστηρίζουμε ότι παράλληλα με την άνιση πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση η κοινωνική ανισότητα πρέπει επίσης να αναζητηθεί σε μια σειρά από άλλους παράγοντες που διαφοροποιούν κοινωνικά και επαγγελματικά τους αποφοίτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Υποστηρίζουμε δηλαδή ότι έχει δημιουργηθεί ένα πρόσθετο «επίπεδο» ανισότητας που σχετίζεται με τα πρόσθετα εκπαιδευτικά και γενικότερα πολιτισμικά προσόντα τα οποία αποκτούν οι νέοι. Τα πρόσθετα αυτά προσόντα τα αποκτούν οι νέοι επενδύοντας κυρίως σε χρόνο και χρήμα τόσο οι ίδιοι όσο και οι οικογένειές τους με αποτέλεσμα να ευνοούνται οι γόννοι προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων. Με άλλα λόγια κάνουμε την υπόθεση ότι η επιτυχημένη εκπαιδευτική και στη συνέχεια επαγγελματική πορεία του κάθε ατόμου εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνική του θέση με την έννοια ότι η θέση αυτή επηρεάζει και τις δυνατότητες κάθε ατόμου που σχετίζονται

---

1. Ο Τσουνκαλάς (1986, σ. 120) μιλάει για το «φετιχισμό της εκπαίδευσης» ως σταθερό γνώρισμα της νεοελληνικής κοινωνίας.

με την κατοχή και χρήση κυρίως οικονομικού και πολιτισμικού αλλά και κοινωνικού κεφαλαίου.

Αυτή την άποψη θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε και να τεκμηριώσουμε εμπειρικά, βασιζόμενοι στα αποτελέσματα μιας έρευνας η οποία είχε ως στόχο τη διερεύνηση των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών διαδρομών των πτυχιούχων κοινωνικών επιστημών στη χώρα μας.²

2. ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Γενικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος, όπως έχει αναλυθεί από διάφορους ερευνητές είναι η παροχή όλων εκείνων των αναγκών γνώσεων που επιτρέπουν στον εκπαιδευόμενο να ασκήσει με επιτυχία το μελλοντικό του ρόλο ως επαγγελματία και ταυτόχρονα η ιδεολογική προετοιμασία και ο διαχωρισμός των αποφοίτων του ώστε να καταλάβουν διαφορετικούς ρόλους στον καταμερισμό εργασίας (Μηλιός, 1981· Bourdieu, 2000· Κάτσιας, Καββαδίας, 1994). Οι απόφοιτοι προετοιμάζονται λοιπόν, αφενός, για να ανταποκριθούν σε συγκεκριμένο ρόλο και, αφετέρου, καθίστανται πρόθυμοι να αποδεχθούν το ρόλο τους ως φυσικό και δίκαιο. Το εκπαιδευτικό σύστημα όμως, όπως γνωρίζουμε, κατανέμει άνισα αυτές τις γνώσεις στα συγκεκριμένα άτομα με βάση τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά: προσφέρει την ίδια γνώση σε άτομα ανόμοια εφοδιασμένα και προετοιμασμένα, με αποτέλεσμα την αναπαραγωγή των ανισοτήτων που υπάρχουν (Bourdieu, 1996· Φραγκουδάκη, 1994).

Το εκπαιδευτικό σύστημα έχει ταυτόχρονα όμως και έναν άλλο ρόλο, αυτόν της αναπαραγωγής του καταμερισμού εργασίας και στο συμβολικό επίπεδο, πιστοποιώντας τις ικανότητες συγκεκριμένων ατόμων να καταλάβουν συγκεκριμένες θέσεις ανάλογα με τα εκπαιδευτικά τους προσόντα. Το εκπαιδευτικό σύστημα επιτρέπει λοιπόν, από τη φύση του, τη διευρυ-

---

2. Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε στο ΕΚΚΕ και είχε τίτλο «Διαδικασίες ενσωμάτωσης των νέων στην αγορά εργασίας: Η περίπτωση των αποφοίτων κοινωνικών επιστημών της ανώτατης εκπαίδευσης». Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής ερωτήθηκαν 620 απόφοιτοι δύο τμημάτων του Πανεπιστημίου Αθηνών (του τμήματος Οικονομικών Επιστημών και του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης), οι οποίοι αποφοίτησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Οι απόφοιτοι αυτοί ερωτήθηκαν για την εκπαιδευτική και την εργασιακή τους διαδρομή, από τη στιγμή της αποφοίτησης μέχρι τη στιγμή της έρευνας, δηλαδή 6-9 χρόνια αργότερα. Για περαιτέρω στοιχεία σχετικά με την προβληματική και τη μεθοδολογία της έρευνας, βλ. Κασίμης κ.ά., 2000.

μένη αναπαραγωγή των θέσεων εργασίας στο συμβολικό επίπεδο, ενώ παράλληλα είναι δεδομένο ότι η παραγωγή εξελίσσεται τεχνολογικά, και επομένως η αναπαραγωγή των θέσεων που προβλέπει ο καταμερισμός εργασίας είναι αναγκαστικά διευρυμένη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ύπαρξη μεγαλύτερης ή μικρότερης κοινωνικής κινητικότητας, αφενός, (γεγονός που εξαρτάται τόσο από τη δομή της συγκεκριμένης κοινωνίας όσο και από τη συγκυρία) αλλά και τη «δημοκρατικότητα» της εκπαίδευσης (τη διασφάλιση, δηλαδή, της πρόσβασης στους ασθενέστερους), αφετέρου, με την έννοια ότι δύναται να μορφωθεί μεγαλύτερος αριθμός παιδιών που προέρχονται από κοινωνικά στρώματα που παραδοσιακά αποκλείονται από την εκπαίδευση.

Η σχέση εκπαιδευτικού συστήματος και αγοράς εργασίας

Η διάκριση εκπαιδευτικής και επαγγελματικής εξειδίκευσης

Είναι γνωστό ότι η εκπαίδευση στις καπιταλιστικές κοινωνίες είναι δομικά διαχωρισμένη από την παραγωγή. Το εκπαιδευτικό σύστημα στις κοινωνίες αυτές προσπαθεί να συγκαλύψει το γεγονός ότι δημιουργεί, αλλά κυρίως αναπαράγει κοινωνικές διακρίσεις και προσπαθεί να τις εμφανίσει ως αποτέλεσμα «φυσικών» διαφορών μεταξύ των εκπαιδευόμενων, δημιουργώντας μια σύγχυση ανάμεσα στην επαγγελματική εξειδίκευση –στις γνώσεις δηλαδή που είναι αναγκαίες για να ανταποκριθεί κανείς στις τεχνικές απαιτήσεις μιας θέσης εργασίας– και στην εκπαιδευτική εξειδίκευση, μέσα από την οποία το άτομο πιστοποιείται ως κατάλληλο για την κάλυψη της συγκεκριμένης θέσης. Για να αποφύγουμε τη σύγχυση θα διακρίνουμε την εξειδίκευση σε επαγγελματική, αυτή δηλαδή που αντιστοιχεί στις γνώσεις που απαιτεί μία θέση εργασίας, και σε εκπαιδευτική, που αντιστοιχεί στις γνώσεις που το εκπαιδευτικό σύστημα πιστοποιεί και που συχνά αναγνωρίζεται ως προαπαιτούμενο για τη συγκεκριμένη θέση. Θα κάνουμε στη συνέχεια μερικές παρατηρήσεις για την εκπαιδευτική εξειδίκευση και τις σχέσεις της με την επαγγελματική εξειδίκευση.

Ασθενή και ισχυρά πτυχία

Τα επαγγέλματα μπορούν να χωριστούν στα κοινά επαγγέλματα και στα επιστημονικά επαγγέλματα. Η πρώτη κατηγορία επαγγεμάτων δεν θα μας απασχολήσει σε αυτή την εργασία. Η δεύτερη κατηγορία καλύπτει όσους εργάζονται σε θέσεις που συνήθως απαιτούν πανεπιστημιακούς τίτλους (βλ. Ιωάννου, 1994). Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των επιστημονικών επαγγεμάτων είναι ότι διεκδικούν και επιτυγχάνουν τον έλεγχο της αγοράς των υπηρεσιών τους μέσα από τη δημιουργία νομικά κατοχυ-

ρωμένων μονοπωλίων και μέσα από τη χορήγηση αδειών άσκησης επαγγέλματος (βλ. Parkin, 1979). Η επαγγελματική κατοχύρωση δεν ισχύει ωστόσο για όλα τα επιστημονικά επαγγέλματα.

Οι θέσεις στην παραγωγή προσδιορίζονται από μια συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία, δηλαδή από συγκεκριμένες (σχετικά τυποποιημένες) επαγγελματικές πρακτικές που βασίζονται σε μια συγκεκριμένη «τεχνογνωσία». Η τεχνογνωσία αυτή στην περίπτωση των επιστημονικών επαγγελμάτων παρέχεται από την ανώτατη εκπαίδευση και το πτυχίο πιστοποιεί την ικανότητα του εργαζομένου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της συγκεκριμένης θέσης και αποτελεί προαπαιτούμενο για την επαγγελματική κατοχύρωση. Υπάρχουν, αντίστοιχα, και θέσεις εργασίας των οποίων οι επαγγελματικές πρακτικές δεν βασίζονται σε κάποια ειδική τεχνογνωσία (Τσουνκαλάς, 1986, σσ. 129, 130, 131) παρά μόνο σε ορισμένες γενικές γνώσεις που ένας οποιοσδήποτε μορφωμένος άνθρωπος διαθέτει. Σε αυτά τα επαγγέλματα είναι δύσκολο να αντιστοιχίσει κανείς ένα συγκεκριμένο πτυχίο. Παράδειγμα τέτοιου επαγγέλματος είναι οι διοικητικοί υπάλληλοι. Ωστόσο, παρόλο που τα επαγγέλματα αυτά δεν είναι δυνατόν να οριστούν εκπαιδευτικά, το πτυχίο αποτελεί κριτήριο επιλογής κυρίως διότι διαφοροποιεί τους κατόχους του στο συμβολικό επίπεδο. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αισθητό όταν μιλάμε για αξιοκρατικές επιλογές, όπως αυτές που επιβάλλονται στο δημόσιο τομέα.

Στην πρώτη κατηγορία επιστημονικών επαγγελμάτων το πτυχίο πιστοποιεί κυρίως την ικανότητα του αποφοίτου να ανταποκριθεί στις συγκεκριμένες απαιτήσεις της επαγγελματικής εξειδίκευσης, ενώ στη δεύτερη που η επαγγελματική εξειδίκευση δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια, το πτυχίο πιστοποιεί μόνο συμβολικά την ικανότητα του κατόχου του. Δημιουργούνται έτσι δύο κατηγορίες πτυχίων. Τα πτυχία που αντιστοιχούν σε αυτές τις δύο κατηγορίες θα τα ονομάσουμε αντίστοιχα ισχυρά και ασθενή. Η διάκριση των πτυχίων στις δύο αυτές κατηγορίες δεν αντιστοιχεί στη διάκριση των σχολών της ανώτατης εκπαίδευσης σε θεωρητικές και θετικές. Η νομική, για παράδειγμα, οδηγεί σε ισχυρό πτυχίο ενώ η κοινωνιολογία σε ασθενές ενώ και οι δύο είναι θεωρητικές σχολές. Το ίδιο ισχύει, αντίστοιχα, με τους μηχανικούς και τους μαθηματικούς.

Η διάκριση αυτή ανάμεσα σε ισχυρά και ασθενή πτυχία γίνεται ιδιαίτερα έντονη την τελευταία δεκαετία στη χώρα μας όπου το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα –και ιδιαίτερα η τριτοβάθμια εκπαίδευση– διανύει μία σοβαρή κρίση, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημάνουμε ένα ακόμη στοιχείο σχετικά με την επαγγελματική εξειδίκευση και τα πτυχία. Οι αλλαγές στην

επαγγελματική εξειδίκευση που προκαλούνται από τις ανάγκες μιας εξελισσόμενης παραγωγής καθιστούν τις αντίστοιχες εκπαιδευτικές εξειδικεύσεις περισσότερο ή λιγότερο κατάλληλες για την απασχόληση. Όταν η γνώση που πιστοποιεί το πτυχίο δεν ανταποκρίνεται άμεσα στην απαιτούμενη τεχνογνωσία, λόγω της φύσης του συγκεκριμένου επαγγέλματος ή λόγω της διαρκούς εξέλιξης της τεχνολογικής γνώσης, το πτυχίο διατηρεί μόνο μια γενικότερη αξία ως πιστοποιητικό συσώρευσης ικανοποιητικού εκπαιδευτικού κεφαλαίου που ενδεχόμενα θα επιτρέψει στο μέλλον την ευκολότερη προσαρμογή του εργαζόμενου στις εργασιακές απαιτήσεις μέσα από την ταχύτερη και αποτελεσματικότερη εξειδίκευσή του μέσω συμπληρωματικής εκπαίδευσης. Αν δεν μπορεί δηλαδή το πτυχίο να πιστοποιήσει την απαιτούμενη επαγγελματική εξειδίκευση μπορεί ωστόσο να πιστοποιήσει την ύπαρξη γνώσεων και ικανοτήτων που θα την διασφαλίσουν στο μέλλον. Σε μια παραγωγή που μεταβάλλεται πολύ γρήγορα και απαιτεί την συχνή προσαρμογή σε νέες γνώσεις μια τέτοια πιστοποίηση αποδεικνύεται συχνά σημαντική.

Ο καταμερισμός εργασίας στο εσωτερικό των επαγγέλμάτων

Διάκριση των ατόμων δεν παρατηρείται, ωστόσο, μόνο ανάμεσα στα επαγγέλματα αλλά και στο εσωτερικό των επαγγέλμάτων. Ο Krugman (2000) παρατηρεί ότι στις ΗΠΑ η ψαλίδα που ανοίγει ολοένα ανάμεσα σε επίπεδα εκπαίδευσης και επαγγέλματα αντανakλάται και σε μια αυξημένη ανισότητα των αμοιβών μέσα στα επαγγέλματα. Οι δικηγόροι βγάζουν πολύ περισσότερα σε σύγκριση με τις καθαρίστριες από ό,τι 15 χρόνια πριν, αλλά οι πιο ακριβοπληρωμένοι δικηγόροι βγάζουν επίσης περισσότερα από το μέσο δικηγόρο. Παρατηρείται μάλιστα το φαινόμενο επαγγελματίες με αντίστοιχα τυπικά προσόντα να απασχολούνται στην ίδια επιχείρηση –ιδιαίτερα αν αυτή είναι επιχείρηση παροχής υπηρεσιών– σε πολύ διαφορετικές θέσεις εργασίας συγκροτώντας έτσι μια ιεραρχία. Μάλιστα το φαινόμενο αυτό, παρόλο που είναι εντονότερο για τους νεότερους σε ηλικία, δεν σχετίζεται μόνο με τους νέους επιστήμονες που διανύουν κάποια περίοδο μαθητείας, αλλά με έναν μονιμότερο καταμερισμό εργασίας. Αυτή η εξέλιξη παρόλο που ενισχύεται με την εισαγωγή της πληροφορικής στον τομέα των υπηρεσιών η οποία αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας, πολύ δύσκολα μπορεί να συμβιβαστεί με την απλή εξήγηση ότι οι Η/Υ απαιτούν ανθρώπους καλύτερα εξειδικευμένους στη χρήση τους. Αντίθετα, μάλιστα, άνθρωποι που δεν χρησιμοποιούν Η/Υ ή φαξ μπορούν συχνά να επωφεληθούν από αυτά σε βάρος άλλων. Η εξήγηση αυτού του φαινομένου θα πρέπει να αναζητηθεί στο ρόλο που παίζει ο

Η/Υ και γενικότερα η αυτοματοποίηση στην οργάνωση της εργασίας. Μέσα από την εκμηχάνιση των υπηρεσιών με τη βοήθεια των υπολογιστών παρατηρούμε την «προληταριοποίηση» εξειδικευμένων στελεχών που δουλεύουν ως μισθωτοί σε επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών και όχι πια ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Σε αυτές τις μορφές οργάνωσης της παροχής των υπηρεσιών η γνώση της πληροφορικής δεν είναι τόσο το διαβατήριο για την άνοδο στις υψηλότερες βαθμίδες της ιεραρχίας όσο ένα σημαντικό κριτήριο για την πρόσληψη στις κατώτερες βαθμίδες της επαγγελματικής ιεραρχίας. Η συλλογική οργάνωση της εργασίας διασφαλίζεται μέσα από τη λειτουργία των υποδομών και οι χειριστές των μηχανών δεν είναι πλέον παρά εξειδικευμένοι εργαζόμενοι.

Η επιτυχία στην εκπαίδευση και το εκπαιδευτικό κεφάλαιο

Ήδη από τη δεκαετία του '60 οι οικονομολόγοι με κύριο εκφραστή τους τον Becker (1964β) υποστήριξαν ότι η εκπαίδευση αποτελεί μια επένδυση που παρέχει πλεονεκτήματα στον κάτοχό της, τα οποία είναι άμεσα μετατρέψιμα σε χρήμα και ανάλογα του χρόνου που αφιερώνεται σε αυτήν. Η ατομική αυτή επένδυση (σε γνώσεις και εξειδικεύσεις) ονομάστηκε ανθρώπινο κεφάλαιο, κατ' αναλογία προς το οικονομικό κεφάλαιο διότι θεωρήθηκε ότι επιφέρει στον κάτοχό του κέρδη.³ Οι απόψεις αυτές περί ανθρώπινου κεφαλαίου αμφισβητήθηκαν στη συνέχεια, επειδή θεωρήθηκε ότι δεν λαμβάνουν υπόψη παρότι τις επενδύσεις και τα νομισματικά κέρδη ή τα άμεσα μετατρέψιμα σε χρήμα έξοδα και κέρδη. Με αυτόν τον τρόπο δεν λαμβάνονται υπόψη μια σειρά από άλλες παραμέτρους που συμβάλλουν στην εκπαιδευτική ή επαγγελματική επιτυχία όπως είναι για παράδειγμα η ανάπτυξη των ικανοτήτων ή των χαρισμάτων που είναι επίσης προϊόντα επένδυσης σε χρόνο τόσο των ίδιων των ατόμων όσο και των οικογενειών τους. Εισάγεται έτσι από τους κοινωνιολόγους (με κύριο εκφραστή τον Bourdieu) η έννοια του πολιτισμικού κεφαλαίου που αντιστοιχεί σε εκείνη τη συσσωρευμένη εργασία που ενσωματώνεται στο άτομο μέσω της συμμετοχής του σε διάφορες πολιτισμικές πρακτικές που οδηγούν στη συσώρευση γνώσεων και ικανοτήτων.

Η σημασία που έχει το πολιτισμικό κεφάλαιο των γονιών για την ανάπτυξη του πολιτισμικού κεφαλαίου των παιδιών οφείλεται στο γεγονός

---

3. Για τις διαφορετικές μορφές κεφαλαίου, οικονομικό, ανθρώπινο και κοινωνικό, αλλά και τις μεταξύ τους «σχέσεις» και αλληλεπιδράσεις βλέπε τη συζήτηση σχετικά με το ανθρώπινο αλλά και το κοινωνικό κεφάλαιο και τη «λειτουργία» τους σε σχέση με την αγορά εργασίας (G. Becker, 1964· M. Forse, 1997· J. Coleman, 1988, 1990· N. Lin, 2001).

ότι τα άτομα «ενσωματώνουν» το πολιτισμικό κεφάλαιο, και το ενσωματωμένο αυτό κεφάλαιο αποτελεί μία «έξη» που δεν μπορεί να μεταβιβασθεί ακαριαία όπως το χρήμα, αλλά χρειάζεται να αναπτυχθεί σταδιακά μέσα από προσωπική εργασία (Bourdieu, 1999, σ. 75). Η εργασία αυτή δεν αναπτύσσεται παρά με την παρέμβαση τόσο του εκπαιδευτικού συστήματος όσο και της οικογένειας, παρέμβαση με κρίσιμη σημασία, εφόσον, όπως παρατηρεί ο Bourdieu (1999, σ. 78), το πολιτισμικό κεφάλαιο παραμένει σημαδεμένο από τις πρωταρχικές συνθήκες απόκτησής του.⁴ Η ευκολότερα μετρήσιμη μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου είναι το εκπαιδευτικό κεφάλαιο επειδή πιστοποιείται άμεσα από το εκπαιδευτικό σύστημα. Κύριο μέλημά μας, λοιπόν, σε αυτή την εργασία είναι να εξετάσουμε την επίδραση του εκπαιδευτικού κεφαλαίου του πατέρα, όπως αυτό πιστοποιείται από το εκπαιδευτικό του επίπεδο και, κατά δεύτερο λόγο, από το επάγγελμά του, στην εκπαιδευτική αλλά και στην επαγγελματική σταδιοδρομία των αποφοίτων.

3. Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Εφόσον ο καταμερισμός εργασιών δεν καθορίζεται από το εκπαιδευτικό σύστημα αλλά κύρια από τις συνθήκες της παραγωγής, η αναντιστοιχία ανάμεσα, αφενός, στην προετοιμασία που το εκπαιδευτικό σύστημα παρέχει και στο συμβολικό καταμερισμό που επιτυγχάνει μέσω της πιστοποίησης και, αφετέρου, στον πραγματικό καταμερισμό που πραγματοποιείται τελικά στην αγορά εργασίας, εμφανίζεται ως κρίση.

Ένα εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να μπει σε κρίση όταν αδυνατεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες της παραγωγής ή όταν αδυνατεί να πιστοποιήσει με «δίκαιο» τρόπο τις διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στην αγορά εργασίας. Η πρώτη μορφή κρίσης εμφανίζεται όταν βρισκόμαστε μπροστά σε σημαντικές τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή και το εκπαιδευτικό σύστημα αδυνατεί να ανταποκριθεί στη ζήτηση. Αυτή η μορφή κρίσης

---

4. «Η συσσώρευση του πολιτισμικού κεφαλαίου απαιτεί μια ενσωμάτωση η οποία, αφού υποθέτει μια εργασία εγχάραξης και εξομίωσης, κοστίζει χρόνο και χρόνο ο οποίος πρέπει να επενδυθεί προσωπικά από τον επενδυτή... Το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι ένα έχον που έγινε είναι, μία ιδιοκτησία που έγινε σώμα, που έγινε αναπόσπαστο μέρος του "ατόμου", μία έξις. Αυτός που το κατέχει "πλήρωσε με τον ίδιο του τον εαυτό", και με ό,τι πιο προσωπικό έχει, το χρόνο του. Αυτό το "προσωπικό" κεφάλαιο δεν μπορεί να μεταδοθεί στιγμιαία (σε αντίθεση με το χρήμα, με τον τίτλο ιδιοκτησίας ή ακόμα με τον τίτλο ευγενείας) με το χάρισμα ή την κληρονομική μετάδοση, με την αγορά ή την ανταλλαγή», Bourdieu, 1999.

συχνά έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ιδιωτικών εκπαιδευτικών μηχανισμών που καλούνται να καλύψουν το κενό. Για παράδειγμα, πριν την ίδρυση τμημάτων Πληροφορικής σε ΑΕΙ και ΤΕΙ αυτές οι ειδικότητες παράγονται για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από ιδιωτικές επαγγελματικές σχολές και μάλιστα των ίδιων των εταιριών. Η δεύτερη μορφή κρίσης εμφανίζεται όταν έχουμε φαινόμενα υπερπροσφοράς ειδικευμένης εργασίας που η αγορά αδυνατεί να απορροφήσει.

Η κρίση του εκπαιδευτικού μας συστήματος

Η κρίση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ανήκει κυρίως στη δεύτερη κατηγορία. Τα κυριότερα στοιχεία που την συνθέτουν είναι τα ακόλουθα:

α. Η μαζικοποίηση της ανωτάτης εκπαίδευσης η οποία δημιουργεί υπερπροσφορά για τις θέσεις «υψηλών προσόντων» στον καταμερισμό εργασίας, γεγονός το οποίο δημιουργεί με τη σειρά του προβλήματα «ετεροαπασχόλησης» και στη συνέχεια «υποβάθμισης» του πτυχίου.

β. Οι αλλαγές στην αγορά εργασίας οι οποίες μεταβάλλουν τους όρους της ζήτησης και προκαλούν αναντιστοιχία ανάμεσα στις εξειδικεύσεις που η εκπαίδευση υποστηρίζει και σε εκείνες που έχει ανάγκη η αγορά εργασίας. Χαρακτηριστική είναι εδώ η τάση περιορισμού του δημόσιου τομέα που υπήρξε για μεγάλο διάστημα εργοδότης για ένα μεγάλο μέρος των πτυχιούχων.

γ. Η ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση η οποία δημιουργεί ανάγκες προσαρμογής του εκπαιδευτικού μας συστήματος στα ευρωπαϊκά δεδομένα.

Οι μεταπτυχιακές σπουδές

Το κυριότερο στοιχείο αναδιοργάνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης είναι η οργάνωση των μεταπτυχιακών σπουδών. Ήδη από το 1975 οι μεταπτυχιακές σπουδές παίζουν έναν αρκετά σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των ανώτερων στρωμάτων. Οι μεταπτυχιακές σπουδές μέχρι τη δεκαετία του '90 γίνονται κυρίως στο εξωτερικό και αντιστοιχούν περίπου στο 10% των αποφοίτων. Στη δεκαετία του '90 δημιουργούνται μεταπτυχιακές σπουδές στη χώρα και οι οποίες σήμερα απορροφούν το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταπτυχιακών φοιτητών. Το ποσοστό δε όσων κάνουν μεταπτυχιακές σπουδές ξεπερνάει σήμερα (κατ' εκτίμηση) το 20% των πτυχιούχων. Θεωρούμε ότι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να αναλυθεί η σημασία που αποκτούν οι μεταπτυχιακές σπουδές στη σημερινή συγκυρία.

Η σημασία αυτή πρέπει να εκτιμηθεί τόσο στο συμβολικό επίπεδο όσο και σε αυτό της εξειδίκευσης:

α. Στο επίπεδο της πιστοποίησης οι μεταπτυχιακές σπουδές τείνουν να διαμορφώσουν μία τέταρτη εκπαιδευτική βαθμίδα.

β. Στο επίπεδο της εξειδίκευσης, οι μεταπτυχιακές σπουδές, αναδεικνύοντας νέες ειδικοότητες που δεν καλύπτονται εντελώς ή σε ικανοποιητικό βαθμό από τα προπτυχιακά εκπαιδευτικά προγράμματα, φαίνεται ότι παρέχουν την απαιτούμενη ευελιξία για την προσαρμογή στις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στις μεταπτυχιακές σπουδές η ανισότητα πρόσβασης ενισχύεται και από την έλλειψη όλων εκείνων των προστατευτικών μέτρων που συναντά κανείς στην ανώτερη εκπαίδευση, όπως είναι η δωρεάν παιδεία.⁵ Έτσι οι μεταπτυχιακές σπουδές:

- Δημιουργούν μια νέα βαθμίδα πιστοποίησης επιτυγχάνοντας να διαχωρίσουν τους πτυχιούχους σε δύο κατηγορίες και έτσι να περιορίσουν την κρίση που δημιουργούν τα προβλήματα υπερπροσφοράς.
- Δημιουργούν δυνατότητες διεπιστημονικά διαμορφωμένων και εφαρμοσμένων πεδίων γνώσης. Ένα μεταπτυχιακό πρόγραμμα μπορεί να ανταποκριθεί με αυτό τον τρόπο σε συγκεκριμένες συγκυριακές ανάγκες ενός συγκεκριμένου παραγωγικού κλάδου παρέχοντας την απαιτούμενη εξειδίκευση για όσο αυτό είναι απαραίτητο χωρίς την αντίστοιχη δημιουργία νέου επιστημονικού κλάδου.
- Δημιουργούν δυνατότητες επαγγελματικής κινητικότητας ανάμεσα στα επαγγέλματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε η εξειδίκευση των πτυχιούχων μηχανικών σε διοίκηση επιχειρήσεων, οι οποίοι στη συνέχεια κατελάμβαναν θέσεις οικονομικών διευθυντών σε επιχειρήσεις χωρίς να διαθέτουν το αντίστοιχο πτυχίο, ή αντίστοιχα των μαθηματικών στην πληροφορική κ.λπ.
- Δημιουργούν νέες δυνατότητες ρύθμισης του εκπαιδευτικού μηχανισμού. Τέτοιες ρυθμίσεις είναι, για παράδειγμα, η εισαγωγή διδασκτρων, η απασχόληση καθηγητών που δεν ανήκουν στο συγκεκριμένο τμήμα, η συνεργασία τμημάτων κ.λπ. χωρίς αντίστοιχα να γίνουν μεταβολές στη δομή των πανεπιστημιακών τμημάτων.

---

5. «...ο χρόνος κατά τον οποίο ένα καθορισμένο άτομο μπορεί να παρατείνει την επιχείρηση απόκτησης εξαρτάται από το χρόνο κατά τον οποίο η οικογένειά του μπορεί να του εξασφαλίσει ελεύθερο χρόνο, δηλαδή απελευθερωμένο από την οικονομική αναγκαιότητα, η οποία είναι ο όρος της αρχικής συσσώρευσης (χρόνος που μπορεί να εκτιμηθεί ως έλλειψη για να κερδηθεί)», Bourdieu, 1999, σ. 80.

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Θα σταθούμε στη συνέχεια σε μερικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών επιστημών, όπως αυτά προσδιορίζονται στη χώρα μας σε σχέση με το εκπαιδευτικό σύστημα και την αγορά εργασίας.

Η πρόσβαση στις κοινωνικές επιστήμες

Η ευκολότερη πρόσβαση αλλά και το γεγονός ότι οι σχολές των κοινωνικών επιστημών οδηγούσαν συνήθως στην (επιθυμητή) απασχόληση στο δημόσιο τομέα είχαν ως αποτέλεσμα να κατευθύνεται μέχρι πρόσφατα προς αυτές μεγαλύτερο ποσοστό νέων από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα⁶ σε σχέση με τις άλλες επιστήμες. Είναι ωστόσο ενδιαφέρον να

ΠΙΝΑΚΑΣ 1α

Κατανομή φοιτητών κοινωνικών επιστημών σύμφωνα με το επάγγελμα του πατέρα τους, 1986-87 έως 1994-95

Επάγγελμα πατέρα	86-87	87-88	88-89	89-90	90-91	91-92	92-93	93-94	94-95
Ελευθ. επαγγέλματα, τεχνικά κ.ά. παρόμοια	14,66	14,03	14,99	14,75	17,46	17,60	19,91	22,69	21,07
Επαγγ. διοίκησης και διευθύνσεως	1,06	1,58	1,35	1,28	1,46	1,08	1,92	1,58	1,10
Υπάλληλοι γραφείου κ.ά.π.	19,71	19,52	20,72	20,52	17,84	21,31	18,12	18,36	22,75
Έμποροι, πωλητές κ.ά.π.	16,24	15,64	15,95	15,88	14,90	17,14	16,35	15,49	17,62
Γεωργ., αλιευτ. και δασικά επαγγέλματα	14,10	14,57	13,41	10,80	10,95	9,17	7,61	7,11	6,04
Τεχνίτες-εργάτες και χειρ. μετ. μέσων	23,40	23,35	21,65	23,91	22,93	22,13	22,97	22,98	21,24
Προσωπικές υπηρ. και υπ. ψυχαγωγίας	5,08	4,99	4,51	4,75	4,10	3,56	4,51	4,19	3,70
Άνεργοι	0,31	0,27	0,15	0,26	0,23	0,33	0,38	0,38	0,32
Ένοπλες δυνάμεις	2,09	2,29	1,91	1,84	1,73	1,85	2,25	2,37	1,78
Συντ/χοι, εισοδηματίες, ανάπηροι κ.λπ.	2,30	3,84	2,64	5,74	5,77	5,38	5,85	4,83	4,38

Πηγή: Επεξεργασία δημοσιεύτων στοιχείων του ΥΠΕΠΘ (Επεξεργασία Δ. Σερεμέτης), Κασίμης κ.ά. 2000.

6. Και άλλες αντίστοιχες έρευνες οδηγούνται σε παρόμοια συμπεράσματα (βλ. Σαματάς και Γετίμης, Δεδουσόπουλος, 1997).

παρατηρήσουμε ότι κατά την τελευταία δεκαετία στις σχολές κοινωνικών επιστημών μειώνονται τα ποσοστά των φοιτητών που προέρχονται από τα στρώματα αυτά, με αποτέλεσμα οι φοιτητές που εισέρχονται για πρώτη φορά στις σχολές αυτές να έχουν πλέον την ίδια περίπου κοινωνική προέλευση με αυτούς που εισάγονται στις άλλες σχολές, αν αυτή ανιχνευθεί με βάση το επάγγελμα του πατέρα.

Όπως βλέπουμε και στον Πίνακα 1α σχετικά με τους νεοεγγεγραφόμενους στις κοινωνικές επιστήμες, η μείωση της παρουσίας των φοιτητών με πατέρα αγρότη ή εργοτεχνίτη ξεπερνά τις δέκα εκατοστιαίες μονάδες σε μια περίοδο εννέα ετών: η εν λόγω επαγγελματική κατηγορία περιορίζει την παρουσία της από 37,5% σε 27,3%, ενώ η αύξηση της παρουσίας των φοιτητών με πατέρα ελεύθερο επαγγελματία, εισοδηματία κ.ά. είναι αντίστοιχη με όσα ισχύουν για το σύνολο των πανεπιστημιακών σχολών (Πίνακας 1β).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1β

Κατανομή του συνόλου των φοιτητών σύμφωνα με το επάγγελμα του πατέρα τους, 1986-87 έως 1994-95

Επάγγελμα πατέρα	86-87	87-88	88-89	89-90	90-91	91-92	92-93	93-94	94-95
Ελευθ. επαγγέλματα, τεχνικά κ.ά. παρόμοια	17,71	16,73	17,85	17,96	19,49	19,80	21,73	24,85	24,62
Επαγγ. διοίκησης και διευθύνσεως	0,81	1,10	1,18	0,89	1,31	0,88	1,36	1,06	0,89
Υπάλληλοι γραφείου κ.ά.π.	21,68	21,39	21,71	20,39	19,20	21,04	18,31	18,56	22,51
Έμποροι, πωλητές κ.ά.π.	13,93	13,49	13,47	13,39	12,99	14,44	12,67	12,55	13,74
Γεωργ., αλιευτ. και δασικά επαγγέλματα	11,86	12,60	12,45	10,51	10,61	8,98	8,42	7,88	6,40
Τεχνίτες-εργάτες & χειρ. μετ. μέσων	22,34	23,06	23,40	23,67	23,21	21,64	23,30	22,56	20,39
Προσωπικές υπηρε. και υπ. ψυχαγωγίας	5,02	4,99	4,89	4,76	4,25	4,11	4,87	4,68	4,23
Άνεργοι	0,22	0,24	0,16	0,24	0,19	0,28	0,33	0,31	0,46
Ένοπλες δυνάμεις	2,84	2,74	2,43	1,91	2,27	1,93	2,25	2,46	1,98
Συντ./χοι, εισοδηματίες, ανάπηροι κ.λπ.	2,90	3,61	2,39	6,17	6,41	6,30	6,67	5,06	4,76

Πηγή: Επεξεργασία αδημοσίεωτων στοιχείων του ΥΠΕΠΘ (Επεξεργασία Δ. Σερεμέτης), Κασίμης κ.ά., 2000.

Το φαινόμενο αυτό σηματοδοτεί μια σημαντική αλλαγή διότι φαίνεται ότι τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αποκλείονται όλο και περισσότερο από την τριτοβάθμια εκπαίδευση και μάλιστα με πολύ γρήγορους ρυθμούς.⁷

Η αναπαραγωγή του εκπαιδευτικού κεφαλαίου

Θα σταθούμε τώρα στο πρόβλημα της αναπαραγωγής του εκπαιδευτικού κεφαλαίου και της σημασίας που έχει η οικογένεια σε αυτήν την αναπαραγωγή. Η διερεύνησή μας βασίζεται αρχικά στην υπόθεση ότι τα πλέον εξοπλισμένα από πλευράς εκπαιδευτικού κεφαλαίου κοινωνικά στρώματα μεταδίδουν περισσότερο πολιτισμικό κεφάλαιο στα παιδιά τους και τα βοηθούν παράλληλα να αποκτήσουν περισσότερο εκπαιδευτικό κεφάλαιο κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής τους πορείας.

Η έρευνα μάς παρέχει μια σειρά ενδείξεις γι' αυτό το φαινόμενο. Καταρχήν διερευνήσαμε την επίδραση που έχει το εκπαιδευτικό κεφάλαιο της οικογένειας στην απόκτηση πρόσθετου εκπαιδευτικού και πολιτισμικού κεφαλαίου από τα παιδιά. Βασιζόμενοι λοιπόν στα δεδομένα της έρευνάς μας διαπιστώσαμε τα εξής:

- Οι περισσότεροι μορφωμένοι γονείς⁸ στέλνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό τα παιδιά τους σε ιδιωτικά ή πρότυπα σχολεία (Πίνακας 2). Οι πλέον μορφωμένοι γονείς –με βάση το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα– παρατηρούμε ότι επιλέγουν για τα παιδιά τους σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό τα ιδιωτικά σχολεία, ενώ αντίθετα οι γονείς με λιγότερη μόρφωση τα δημόσια (η επιλογή των πρότυπων σχολείων είναι περίπου αντίστοιχη αυτής των ιδιωτικών στο μέτρο που οι γονείς με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο τα επιλέγουν σε μεγαλύτερο ποσοστό).

7. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και πολλοί άλλοι ερευνητές που ασχολούνται με τις ανισότητες πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Για το θέμα αυτό βλ. μεταξύ άλλων: Μ. Χρυσάκης, Σ. Σούλης, 2001· Χ. Κάτσακας, Γ. Καβαδίας, 1994· Α. Φραγκουδάκη, 1985.

8. Η επιλογή του επαγγέλματος και του εκπαιδευτικού επιπέδου του πατέρα ως δείκτη για τη μελέτη τόσο του επαγγέλματος όσο και του εκπαιδευτικού επιπέδου των γονέων γίνεται για λόγους συγκρισιμότητας (στις περισσότερες περιπτώσεις εμπειρικών διερευνήσεων χρησιμοποιούνται τα στοιχεία για τον πατέρα), αλλά και γιατί, όπως έχει επισημανθεί και στην τελική έκθεση της συγκεκριμένης έρευνας (βλ. Κασίμης κ.ά., 2000, Τόμος Δ, σ. 24), το επίπεδο εκπαίδευσης της μητέρας ταυτίζεται ή ακολουθεί το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα των αποφοίτων ...και παρουσιάζεται αρκετά μεγάλη συσχέτιση (γάμα 0,852) μεταξύ του εκπαιδευτικού επιπέδου του πατέρα και της μητέρας που ουσιαστικά αποδεικνύει τον συνδυαστικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης των γονέων για την εκπαιδευτική πορεία των τέκνων τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή των αποφοίτων σύμφωνα με τον τύπο Λυκείου που παρακολούθησαν και το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους

Είδος Λυκείου	Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα			
	Καθόλου σχολείο / Δημοτικό / Γυμνάσιο	Λύκειο / Μερικά έτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Τριτοβάθμια εκπαίδευση	Μεταπτυχιακά
Ιδιωτικό	3 1,3%	10 6,9%	27 25,2%	5 41,7%
Πρότυπο	4 1,7%	5 3,4%	7 6,5%	1 8,3%
Δημόσιο	227 97,0%	130 89,7%	73 68,2%	6 50,0%
Σύνολο	234 100,0%	145 100,0%	107 100,0%	12 100,0%

- Τα παιδιά με περισσότερο μορφωμένους γονείς μαθαίνουν περισσότερες αλλά και καλύτερα ξένες γλώσσες (Πίνακας 3). Έτσι, για παράδειγμα, το 75% των παιδιών των οποίων ο πατέρας έχει master's γνωρίζει δύο ξένες γλώσσες, 16,7% τρεις και 8,3% πέντε. Αντίθετα, το 4,1% των παιδιών των οποίων ο πατέρας έχει απολυτήριο δημοτικού δεν γνωρίζει καμία ξένη γλώσσα, το 60% μόνο μία γλώσσα, 29,2% δύο και 6,1% πάνω από δύο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή των αποφοίτων σύμφωνα με τον αριθμό ξένων γλωσσών που γνωρίζουν και το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους

Αριθμός ξένων γλωσσών	Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα			
	Καθόλου σχολείο / Δημοτικό / Γυμνάσιο	Λύκειο / Μερικά έτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Τριτοβάθμια εκπαίδευση	Μεταπτυχιακά
Καμία	8 3,4%	1 0,7%	- -	- -
Μία	139 59,7%	54 37,2%	28 26,2%	- -
Δύο	70 30,0%	67 46,2%	48 44,9%	9 75,0%
Τρεις ή περισσότερες	17 6,9%	23 15,9%	31 29,0%	3 25,0%
Σύνολο	234 100,0%	145 100,0%	107 100,0%	12 100,0%

Στη συνέχεια διερευνήσαμε τη σημασία που έχει το εκπαιδευτικό κεφάλαιο των γονιών για την πρόσβαση των παιδιών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και διαπιστώσαμε μια σημαντική διαφοροποίηση ως προς τις δυνατότητες πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνάς μας η επιτυχία των παιδιών στις εισαγωγικές εξετάσεις για την τριτοβάθμια εκπαίδευση συνδέεται με το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων τους.⁹ Παρατηρούμε δηλαδή ότι τα παιδιά με περισσότερο μορφωμένους γονείς επιτυγχάνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό με την πρώτη ή την δεύτερη προσπάθεια στις εισαγωγικές εξετάσεις (Πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή των αποφοίτων σύμφωνα με τον αριθμό φορών που πήραν μέρος στις εισαγωγικές εξετάσεις και το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους

	<i>Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα</i>			
<i>Πόσες φορές πήρατε μέρος στις εισαγωγικές εξετάσεις;</i>	<i>Καθόλου σχολείο / Δημοτικό / Γυμνάσιο</i>	<i>Λύκειο / Μερικιά έτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης</i>	<i>Τριτοβάθμια εκπαίδευση</i>	<i>Μεταπτυχιακά</i>
1	101 43,3%	70 48,3%	67 62,6%	8 66,7%
2	97 41,6%	65 44,8%	36 33,6%	4 33,3%
3	31 13,3%	10 6,9%	4 3,7%	-
4	4 1,7%	-	-	-
Σύνολο	233 100,0%	145 100,0%	107 100,0%	12 100,0%

Μια άλλη πολύ σημαντική διάσταση των εκπαιδευτικών διαδρομών των νέων είναι επίσης αυτή του βαθμού επιλογής των σπουδών. Είναι γνωστό ότι με το συγκεκριμένο σύστημα εισαγωγικών εξετάσεων ένα σημαντικό ποσοστό νέων ακολουθεί σπουδές οι οποίες δεν ήταν της απολύτου επιλογής τους. Παρατηρούμε, όμως, ότι ο βαθμός επιτυχίας σε σχο-

9. Η θετική συσχέτιση μεταξύ του οικογενειακού εκπαιδευτικού αλλά και επαγγελματικού υπόβαθρου και της εκπαιδευτικής πορείας και γενικότερα της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας των νέων επισημαίνεται και σε άλλες πρόσφατες εμπειρικές διερευνήσεις στον ελληνικό χώρο όπως αυτή που γίνεται από τους Papatheodorou, Piachaud, 1998.

λές που δεν είναι πρώτη επιλογή για τους νέους σχετίζεται με την μόρφωση των γονέων τους στο μέτρο που οι νέοι με λιγότερο μορφωμένους γονείς ακολουθούν σε μεγαλύτερο ποσοστό σπουδές σε Πανεπιστημιακά τμήματα και ειδικότητες οι οποίες αποτελούσαν μία από τις τελευταίες ή μία από τις ενδιάμεσές τους επιλογές. Έτσι, για παράδειγμα, για τους νέους με πατέρα απόφοιτο Δημοτικού ή Γυμνασίου οι συγκεκριμένες σπουδές δεν ήταν μία από τις πρώτες επιλογές σε ποσοστό 24%, ενώ για τους νέους με πατέρα κάτοχο τίτλου μεταπτυχιακών σπουδών το αντίστοιχο ποσοστό είναι μόλις 8,3% (Πίνακας 5). Το γεγονός αυτό έχει κατά τη γνώμη μας σοβαρές επιπτώσεις τόσο στην ικανοποίηση από τις σπουδές όσο και από την εργασία που οι νέοι αυτοί καταλαμβάνουν, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κατανομή των αποφοίτων σύμφωνα με τον βαθμό επιλογής των συγκεκριμένων σπουδών και το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους

	Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα			
Σε ποιο βαθμό συγκεκριμένες σπουδές ήταν επιλογή σας;	Καθόλου σχολείο / Δημοτικό / Γυμνάσιο	Λύκειο / Μερικά έτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Τριτοβάθμια εκπαίδευση	Μεταπτυχιακά
Ήταν μία από τις πρώτες μου επιλογές	168 71,7%	114 78,6%	89 83,2%	9 75,0%
Ήταν μία από τις τελευταίες μου επιλογές	32 13,7%	15 10,3%	7 6,5%	- -
Ενδιάμεση επιλογή	24 10,3%	13 9,0%	6 5,6%	1 8,3%
Άλλο	10 4,3%	3 2,1%	5 3,7%	2 16,7%
Σύνολο	234 100,0%	145 100,0%	107 100,0%	12 100,0%

Εξετάζοντας συνολικά τις εκπαιδευτικές διαδρομές των νέων διαπιστώνουμε επίσης σημαντικές ανισότητες. Παρατηρούμε δηλαδή διαφορές στην «απόδοση», δηλαδή ως προς το συνολικό εκπαιδευτικό κεφάλαιο που αποκτούν. Επιβεβαιώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο η υπόθεσή μας ότι παρά τα κοινά πιστοποιημένα προσόντα τους (δηλαδή το γεγονός ότι έχουν το ίδιο πτυχίο) κάποιοι απόφοιτοι διαφοροποιούνται έχοντας καλύτερες εκπαιδευτικές διαδρομές. Αυτή η διαφοροποίηση σχετίζεται με την κοινωνική τους προέλευση και κατά κύριο λόγο με το εκπαιδευτικό

κεφάλαιο των γονέων τους. Για να διερευνήσουμε τη συγκεκριμένη υπόθεση εξετάσαμε επίσης την πρόσβαση των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε μεταπτυχιακές σπουδές (Πίνακας 6α).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6α

Κατανομή των αποφοίτων σύμφωνα με το αν έκαναν ή κάνουν μεταπτυχιακές σπουδές και το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους

	Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα			
Σκεφθήκατε να κάνετε μεταπτυχιακά	Καθόλου σχολείο / Δημοτικό / Γυμνάσιο	Λύκειο / Μερικά έτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Τριτοβάθμια εκπαίδευση	Μεταπτυχιακά
Ναι, και έκανα ή κάνω τώρα	29 12,4%	31 21,4%	36 33,6%	9 75,0%
Ναι, αλλά δεν έκανα	125 53,2%	75 51,7%	37 34,6%	2 16,7%
Όχι	76 32,6%	35 24,1%	33 30,8%	1 8,3%
Ναι, και θα κάνω	4 1,7%	4 2,8%	1 0,9%	- -
Σύνολο	234 100,0%	145 100,0%	107 100,0%	100,0%

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτώμενων σε σχέση με το αν έκαναν μεταπτυχιακές σπουδές και συσχετίζοντάς τες με το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους διαπιστώνουμε τα εξής: όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τόσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των παιδιών αυτής της κατηγορίας που έκαναν ή κάνουν μεταπτυχιακές σπουδές (12,3% όταν ο πατέρας είναι απόφοιτος δημοτικού, 19,8% όταν ο πατέρας είναι απόφοιτος Λυκείου, 34,6% όταν είναι απόφοιτος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και 75% όταν έχει και ο ίδιος μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών).

Αν δούμε αντίστοιχα την πρόθεση για μεταπτυχιακά σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα τότε διαπιστώνουμε ότι όσοι δεν σκέφθηκαν να κάνουν μεταπτυχιακό προέρχονται από όλες τις κατηγορίες και μόνο τα παιδιά των ανώτερων στελεχών και των υπαλλήλων γραφείου παρουσιάζουν κάπως μειωμένο ποσοστό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση όσων δεν ενδιαφέρθηκαν να κάνουν μεταπτυχιακά σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα (Πίνακας 6β). Παρατηρούμε ότι στα επαγγέλματα γραφείου (white collars) το ποσοστό όσων δεν ενδιαφέρθηκαν για μεταπτυχιακά κυμαίνεται γύρω στο 20%, ενώ, αντίστοιχα, για τα χειρωνακτικά επαγγέλματα (blue collars) το ποσοστό ανεβαίνει στο 35% περί-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6β
Κατανομή των αποφοίτων σύμφωνα με το αν έκαναν ή κάνουν μεταπτυχιακές σπουδές και το επάγγελμα του πατέρα τους

Σκεφθήκατε να κάνετε μεταπτυχιακά;	Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα								
	Επιστημονικό και ελεύθερο επάγγελμα	Διευθυντής και ανώτερο διοικητικό στέλεχος	Υπάλληλος γραφείου κ.τ.λ.	Εμπορος και πωλητής	Απασχ/μενος στην παροχή υπηρεσιών	Γεωργός, κτηνοτρόφος, υλοτόμος, αλιεύς κ.τ.λ.	Τεχνίτης, εργάτης και χειριστής μηχανών	Δεν ξέρω / δεν απαντώ	Απασχ/μενος στο στρατό (Στρατιώτης)
Ναι, και έκανα ή κάνω τώρα	21 29,6%	18 37,5%	7 11,5%	13 21,3%	14 31,8%	3 7,0%	24 16,1%	1 16,7%	4 26,7%
Ναι, αλλά δεν έκανα	24 33,8%	21 43,8%	40 65,6%	34 55,7%	19 43,2%	22 51,2%	71 47,7%	2 33,3%	6 40,0%
Όχι	25 35,2%	9 18,8%	11 1118,0%	13 21,3%	10 22,7%	17 39,5%	52 34,9%	3 50,0%	5 33,3%
Ναι, και θα κάνω	1 1,4%	-	3 4,9%	1 1,6%	1 2,3%	1 2,3%	2 1,3%	-	-
Σύνολο	71 100,0%	48 100,0%	61 100,0%	61 100,0%	44 100,0%	43 100,0%	149 100,0%	6 100,0%	15 100,0%

που. Αξιοσημείωτο ωστόσο είναι ότι αντίστοιχο ποσοστό παρατηρούμε και για τα επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα. Το φαινόμενο πρέπει να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι γι' αυτή την κατηγορία των επαγγελματιών που η επαγγελματική τεχνογνωσία είναι πιο συγκεκριμένη και κατοχυρωμένη, η (συμβολική) σημασία του μεταπτυχιακού μειώνεται, και για το λόγο αυτόν και το ποσοστό πλησιάζει αυτό των χειρωνακτικών επαγγελματιών.

Ένα άλλο κριτήριο για τη διερεύνηση της επαγγελματικής επιτυχίας θεωρούμε ότι είναι η έκφραση από τους ίδιους τους απόφοιτους της ικανοποίησης από την εργασία τους. Τα στοιχεία της έρευνας μας έδειξαν ότι οι απόφοιτοι των οποίων ο πατέρας έχει μεταπτυχιακό δίπλωμα σε ένα ποσοστό 81,8% δεν σκέπτονται να αλλάξουν εργασία, είναι δηλαδή ικανοποιημένοι από αυτήν, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 57,3% όταν ο πατέρας είναι απόφοιτος πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 56,8% όταν ο πατέρας είναι απόφοιτος δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και 58,3% όταν ο πατέρας είναι απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Πίνακας 7). Αντίστοιχη διαφοροποίηση δεν παρατηρείται όταν εξετάζουμε την ικανοποίηση από την εργασία σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κατανομή των αποφοίτων σύμφωνα με την πρόθεσή τους να αλλάξουν εργασία σε σχέση με το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους

	Εκπαιδευτικό επίπεδο πατέρα			
	Καθόλου σχολείο / Δημοτικό / Γυμνάσιο	Λύκειο / Μερικά έτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	Τριτοβάθμια εκπαίδευση	Μεταπτυχιακά
Ναι	80 41,9%	52 43,0%	36 42,4%	2 18,2%
Όχι	111 58,1%	69 57,0%	49 57,6%	9 81,8%
Σύνολο	191 100,0%	121 100,0%	85 100,0%	11 100,0%

Η διαφοροποιημένη πρόσβαση στην εργασία

Οι κοινωνικές επιστήμες χαρακτηρίζονται ως σχολές με μειωμένες επαγγελματικές προοπτικές (Τσουκαλάς, 1986· Φραγκουδάκη, 1985). Οι κύριες επαγγελματικές τους προοπτικές ήταν παραδοσιακά ο δημόσιος τομέας, ο οποίος μετά τη μεταπολίτευση γνώρισε σημαντική διόγκωση. Σημειώνουμε εδώ ότι δεν έχουν όλες οι κοινωνικές επιστήμες τις ίδιες επαγγελματικές προοπτικές. Νομικές, οικονομικά, κ.λπ. εμφανίζονται ως κλάδοι με

ικανοποιητικές επαγγελματικές προοπτικές, ενώ κοινωνιολογία, ανθρωπολογία, πολιτικές επιστήμες κ.λπ., ως κλάδοι μειωμένων επαγγελματικών προοπτικών.

Η κοινωνική διαφοροποίηση μπορεί να εντοπισθεί όχι μόνο στις διαφορές που παρουσιάζονται ως προς την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αλλά και από την ανισότητα που χαρακτηρίζει τους αποφοίτους στην επαγγελματική τους διαδρομή. Τη διαφοροποίηση αυτή μπορούμε να τη διαπιστώσουμε από τα παρακάτω:

- α. Από τη διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στους κλάδους των κοινωνικών επιστημών.
- Το είδος του πτυχίου παίζει συχνά σημαντικό ρόλο στην επαγγελματική επιτυχία. Βλέπουμε διαφορά ανάμεσα στα ισχυρά πτυχία και τα ασθενή πτυχία σε σχέση με το status του επαγγέλματος. Έτσι, οι απόφοιτοι του οικονομικού τμήματος καταλαμβάνουν θέσεις διευθυντικές ή θέσεις πωλητών και εμπόρων ή ασκούν ελευθέρια ή επιστημονικά

ΠΙΝΑΚΑΣ 8α

Κατανομή αποφοίτων του Πολιτικού τμήματος κατά ομάδα ατομικών επαγγεμάτων και απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών

Ομάδες ατομικών επαγγεμάτων	Πολιτικό Τμήμα					Σύνολο
	Έκανα μεταπτυχιακά	Σκέφτηκα αλλά δεν έκανα	Δεν σκέφτηκα και δεν έκανα	Κάνω τώρα μεταπτυχιακά	Θα κάνω μεταπτυχιακά	
Επιστημονικό και ελεύθερο επάγγελμα	15 50,0%	17 21,5%	10 20,0%	1 100,0%	0	43 26,5%
Διευθυντής και ανώτερο διοικητικό στέλεχος	4 13,3%	4 5,1%	0	0	0	8 4,9%
Υπάλληλος γραφείου	9 30,0%	46 58,2%	27 54,0%	0	1 50,0%	83 51,2%
Έμπορος και πωλητής	2 6,7%	9 11,4%	12 24,0%	0	1 50,0%	24 14,8%
Απασχολούμενος στην παροχή υπηρεσιών	0	2 2,5%	1 2,0%	0	0	3 1,9%
Τεχνίτης, εργάτης, χειριστής	0	1 1,3%	0	0	0	1 0,6%
Σύνολο	30 18,5%	79 48,8%	50 30,9%	1 0,6%	2 1,2%	162 100,0%

επαγγέλματα σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους αποφοίτους του πολιτικού τμήματος (53,3% έναντι 31,4%), οι απόφοιτοι του οποίου υπερέχουν σε θέσεις υπαλλήλων γραφείου (Πίνακες 8α και 8β). Διαπιστώνουμε ωστόσο ότι το μεταπτυχιακό αμβλύνει αυτή τη διαφορά χωρίς ωστόσο να την εξαφανίζει.

- Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο ότι αν ελέγχουμε τους αποφοίτους των δύο τμημάτων ως προς την πρόθεσή τους να κάνουν μεταπτυχιακά τότε η συμπεριφορά τους εμφανίζεται εξαιρετικά όμοια: 18,6% των αποφοίτων του οικονομικού και 18,5% του πολιτικού έκαναν μεταπτυχιακά και 46,7% και 48,8% σκέφτηκαν αλλά δεν έκαναν (Πίνακας 8α). Εκεί που φαίνεται ωστόσο να υπάρχει διαφορά είναι στο ποσοστό εκείνων που δεν έκαναν αρχικά μεταπτυχιακό, βγήκαν στην αγορά εργασίας και επανήλθαν αργότερα για να κάνουν μεταπτυχιακά ή που σκέπτονται να κάνουν μεταπτυχιακά στο μέλλον. Η κατηγορία αυτή, παρόλο που είναι πολύ μικρή, 6,6% για το οικονομικό και 1,8% για το

Πίνακας 8β

Κατανομή αποφοίτων του Οικονομικού τμήματος κατά ομάδα ατομικών επαγγελμάτων και απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών

Ομάδες ατομικών επαγγελμάτων	Οικονομικό Τμήμα					Σύνολο
	Έκανα μεταπτυχιακά	Σκέφτηκα αλλά δεν έκανα	Δεν σκέφτηκα και δεν έκανα	Κάνω τώρα μεταπτυχιακά	Θα κάνω μεταπτυχιακά	
Επιστημονικό και ελεύθερο επάγγελμα	25 55,6%	48 42,5%	22 32,4%	6 60,0%	3 50,0%	104 43,0%
Διευθυντής και ανώτερο διοικητικό στέλεχος	9 20,0%	8 7,1%	5 7,4%	2 20,0%	1 16,7%	25 4,9%
Υπάλληλος γραφείου	3 30,0%	40 58,2%	28 54,0%	2	2 50,0%	75 51,2%
Έμπορος και πωλητής	8 6,7%	15 11,4%	10 24,0%	0	0 50,0%	33 14,8%
Απασχολούμενος στην παροχή υπηρεσιών	0	2 2,5%	2 2,0%	0	0	4 1,9%
Τεχνίτης, εργάτης, χειριστής	0	0 1,3%	1	0	0	1 0,6%
Σύνολο	45 18,5%	113 48,8%	68 30,9%	10 0,6%	6 1,2%	242 100,0%

πολιτικό, αποκαλύπτει ένα ενδιαφέρον στοιχείο: τα επαγγέλματα με ισχυρά πτυχία είναι αυτά που προμηθεύουν αυτή την τάση. Αν προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε το γεγονός, θα υποστηρίξουμε τα εξής: η διαφορά αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στο μεγαλύτερο ποσοστό διευθυντικών θέσεων που καταλαμβάνουν οι απόφοιτοι του οικονομικού τμήματος ακόμη και όταν δεν κατέχουν διδακτορικό. Σε αυτές τις κατηγορίες το γεγονός ότι αρκετοί υφιστάμενοί τους θα είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού θα πρέπει να ασκεί πίεση στο συμβολικό επίπεδο και να τους ωθεί στην κάλυψη αυτής της διαφοράς.

β. Από τη διαφορά που εμφανίζεται με βάση το επίπεδο σπουδών. Οι απαντήσεις των αποφοίτων οι οποίοι έχουν μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών αντικατοπτρίζουν και το πραγματικό γεγονός ότι οι έχοντες μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών καταλαμβάνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό θέσεις εργασίας υψηλού status (δηλαδή επιστημονικές και διευθυντικές θέσεις) (Πίνακες 8α και 8β).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση που προηγήθηκε μας επιτρέπει να διατυπώσουμε μια σειρά παρατηρήσεων και συμπερασμάτων αλλά και κάποιες υποθέσεις, οι οποίες θεωρούμε ότι αξίζει να διερευνηθούν μελλοντικά.

Κατ' αρχήν, παρατηρούμε ότι κατά την τελευταία 15ετία μειώνεται η διαφοροποίηση στην ταξική προέλευση μεταξύ των νέων οι οποίοι ακολουθούν διαφορετικούς κλάδους της ανώτατης εκπαίδευσης, ενώ φαίνεται να αυξάνεται ανάμεσα σε εκείνους που φοιτούν σε διαφορετικά τμήματα ή ιδρύματα.

Αντίθετα, παρατηρούμε έντονη κοινωνική διαφοροποίηση σε σχέση με την πρόσβαση στις μεταπτυχιακές σπουδές με την έννοια ότι η παρουσία των νέων από τα πλέον μορφωμένα στρώματα του πληθυσμού είναι ιδιαίτερα έντονη, ενώ φαίνεται παράλληλα ότι η οικονομική ευρωστία της οικογένειας είναι λιγότερο σημαντικός παράγοντας. Παράλληλα φαίνεται επίσης ότι οι μεταπτυχιακές σπουδές λειτουργούν πλέον ως μια άλλη βαθμίδα της ανώτατης εκπαίδευσης και νομιμοποιείται κατ' αυτόν τον τρόπο ο διαχωρισμός ανάμεσα σε αυτούς που έχουν και σε αυτούς που δεν έχουν μεταπτυχιακό δίπλωμα σπουδών, ενώ επιβεβαιώνεται παράλληλα και ο σημαντικός ρόλος των μεταπτυχιακών σπουδών και διπλωμάτων για την εύρεση «καλών» θέσεων εργασίας.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι το εκπαιδευτικό κεφάλαιο του πατέρα και όχι το επάγγελμά του φαίνεται ότι είναι το σημαντικότερο κριτήριο διαφο-

ροποίησης ως προς την πρόσβαση τόσο στην τριτοβάθμια εκπαίδευση όσο κυρίως στις μεταπτυχιακές σπουδές, γεγονός που επιβεβαιώνει την αρχική μας υπόθεση για τη σημασία του πολιτισμικού κεφαλαίου της οικογένειας για την επιτυχημένη επαγγελματική και εκπαιδευτική επιτυχία.

Η ανάλυσή μας ανέδειξε για άλλη μια φορά το γεγονός ότι η δωρεάν παιδεία δεν είναι επαρκής προϋπόθεση για να διασφαλιστεί η «δημοκρατικότητα» της παιδείας μας, διότι παρέχοντας ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην εκπαίδευση σε άνισα εξοπλισμένα άτομα επιτρέπει την υπεροχή των περισσότερων εξοπλισμένων σε εκπαιδευτικό και πολιτισμικό κεφάλαιο νέων σε βάρος των λιγότερο εξοπλισμένων (που προέρχονται από τα «χαμηλότερα» και λιγότερο μορφωμένα κοινωνικά στρώματα). Να σημειωθεί επίσης ότι η δωρεάν παιδεία δεν καλύπτει τις μεταπτυχιακές σπουδές οι οποίες ωστόσο φαίνεται να αποκτούν όλο και πιο αποφασιστική σημασία για την κοινωνική διάκριση και την επαγγελματική αποκατάσταση.

Από την άλλη μεριά, ο μεγαλύτερος εκπαιδευτικός χρόνος που απαιτείται για την ολοκλήρωση και των μεταπτυχιακών σπουδών σε σχέση με την απλή απόκτηση ενός πτυχίου καθώς και ο ανώτερος εκπαιδευτικός «εξοπλισμός» που απαιτείται (π.χ καλή γνώση ξένων γλωσσών) αποθαρρύνουν τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα που όχι μόνο δεν επιχειρούν να κάνουν μεταπτυχιακά αλλά απογοητεύονται συνολικότερα και από την ίδια την τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Τα δύο αυτά συμπεράσματα επιβεβαιώνουν την υπόθεσή μας ότι η πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση από μόνη της καθίσταται ανεπαρκές κριτήριο για την αξιολόγηση της δημοκρατικότητας της εκπαίδευσης.

Τέλος, πιστεύουμε ότι θα άξιζε, παράλληλα με τη μελέτη της επίδρασης του εκπαιδευτικού και του πολιτισμικού κεφαλαίου γενικότερα στην εύρεση «καλών» εργασιών, να μελετήσουμε και την ταυτόχρονη επίδραση και του κοινωνικού κεφαλαίου, θεωρώντας ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ των διαφορετικών αυτών ειδών κεφαλαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Becker G., 1964a, *A theoretical and empirical analysis with special reference to education*, New York, National Bureau of Economic Research.
- Becker G., 1964b, *Human capital*, New York, Columbia University Press.
- Bourdieu P., 1999, «Οι τρεις καταστάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου», στο Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, εκδόσεις Στάχυ.
- Bourdieu P., 2000, «Το νέο κεφάλαιο», στο Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Πρακτικοί λόγοι: για τη θεωρία της δράσης*, Αθήνα, εκδόσεις Πλέθρον.

- Bourdieu P., Passeron J.-CL., 1996, *Οι κληρονόμοι: Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, Εισαγωγή-Μετάφραση: Ν. Παναγιωτόπουλος, 2η Έκδοση, Αθήνα, εκδόσεις Καρδαμίτσας.
- Coleman J. S., 1988, «Social capital in the creation of human capital», *American Journal of Sociology*, 94, S95-S120.
- Coleman J. S., 1990, *The foundations of social theory*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Γετίμης Π., Δεδουσόπουλος Α., 1997, *Κοινωνικά χαρακτηριστικά πτυχιούχων Παντείου Πανεπιστημίου και προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης, 1987-1995*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Ιωάννου Χ., 1994, «Τα επιστημονικά επαγγέλματα στην αγορά εργασίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, No 13, σ. 127-139.
- Ιωάννου Χ., 1995, «Επιστημονικές ενώσεις και επαγγελματικά δικαιώματα. Η περίπτωση των Οικονομικών Επιστημών», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, No 16, σ. 141-176.
- Κασίμης Χ., Χατζηγιάννη Α., Κάλλας Γ., Παπαδόπουλος Α., Παπακωνσταντίνου Γ., Παπακωνσταντίνου Π., Σερεμέτης Δ., 2000, *Διαδικασίες ενσωμάτωσης των νέων στην αγορά εργασίας: η περίπτωση των αποφοίτων κοινωνικών επιστημών της ανώτατης εκπαίδευσης*, Έκθεση Έρευνας, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κάτσικας Χ., Καββαδίας Γ. Κ., 1994, *Η ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση. Η εξέλιξη των ευκαιριών πρόσβασης στην ελληνική εκπαίδευση (1960-1994)*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg.
- Krugman P., 2000, *Διεθνισμός για ευρεία κατανάλωση*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Παναγιωτόπουλος Ν. (επιμ.), 1994, *Pierre Bourdieu, Κοινωνιολογία της Παιδείας*, Αθήνα, εκδόσεις Καρδαμίτσας/Δελφίνι.
- Λαμπρόπουλος Χ. Σ., Ψαχαρόπουλος Γ., 1990, «Κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 77, σ. 172-209.
- Lin N., 2001, *Social capital. A theory of social structure and action*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Μηλιός Γ., 1981, *Εκπαίδευση και εξουσία. Κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, εκδόσεις Αγόνας.
- Μυλωνάς Θ., 1998, *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg.
- Papatheodorou C., Piachaud D., 1998, «Family background, education and poverty in Greece», σ. 149-173, στο K. Korayem and M. Petmesidou (eds), *Poverty and social exclusion in the Mediterranean Area*, Bergen, Crop.
- Parkin F., 1979, *Marxism and class theory: A bourgeois critique*, London, Tavistock Publications.
- Πετμεξίδου-Τσουλουβή Μ., 1987, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Αθήνα, εκδόσεις Εξάντας.
- Σματάς Μ., *Οι πρώτοι πτυχιούχοι του τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (1991-1996): Προφίλ, απασχόληση, ικανοποίηση και αξιολόγηση σπουδών* (διαθέσιμο στην ηλεκτρονική σελίδα του τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης στη διεύθυνση www.soc.uoc.gr/social/survey/survey1.html).

- Τσουκαλάς Κ., 1986, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.
- Forsé M., 1997, «Capital social et emploi», *L'Année sociologique*, 47, No 1.
- Φραγκουδάκη Α., 1989, «Η κοινωνική αξία των πτυχίων», *Το Βήμα*, 12-03-1989.
- Φραγκουδάκη Α., 1985, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήσης.
- Χρυσάκης Μ., Σούλης Σ., 2001, «Ανισότητες πρόσβασης στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση: μία προσέγγιση στα επίσημα στατιστικά στοιχεία για την περίοδο 1984-1998, *Πανεπιστήμιο*, No 3, σ. 31-65.
- Ψαχαρόπουλος Γ., Καζαμιάς Α., 1985, *Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα: Κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.